

कौटुंबिक हिंसाचाराचे कायदे, कारणे आणि उपाय

जयश्री आनंदराव मेश्राम

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर

गोष्टवारा :

कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या फक्त भारतीय समाजात आहे असे नाही तर तिने जगभरात कौटुंबिक समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. भारतीय समाजाचा विचार केला असता असे लक्षात येते की, भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण हे दिवसेंदिवस वाढत आहे. हे प्रमाण कमी करण्यासाठी भारतीय संविधानात्मक धोरण हे स्त्रियांच्या बाजूने असले, तरी यामध्ये परिवर्तन व बदल होणे आवश्यक आहे. कारण विविध कायदे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या निर्मूलनासाठी तयार करण्यात आले असले तरी आजही भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे असे दिसून येते. यामुळे भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे संविधानात्मक कायदे आणि कौटुंबिक हिंसाचाराचे कारणे व उपाय या दृष्टिकोनातून भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. भारतीय समाजातील सामाजिक धोरण आणि कौटुंबिक हिंसाचाराचे कायदे, कारणे आणि उपाय याची सविस्तर मांडणी करण्यात आलेली आहे.

उद्देश:

कौटुंबिक हिंसाचार आणि सामाजिक धोरण याचा परस्पर संबंध जाणून घेणे हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून सदर पेपरची मांडणी केलेली आहे.

प्रस्तावना:

प्राचीन कालखंडापासूनच स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार आणि कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण अगदी नगण्य असले तरी आज विसाव्या शतकात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि धार्मिक इत्यादी सामाजिक प्रथा आणि परंपरा यामध्ये बदल होत गेले. दिवसेंदिवस स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत गेले. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शारीरिक हिंसाचार, मानसिक हिंसाचार, लैंगिक हिंसाचार इत्यादी प्रकार दिसून येतात. खरं तर कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या फक्त कुटुंबापूर्ती मर्यादित न राहता ती एक सामाजिक समस्या निर्माण झालेली आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या

कौटुंबिक हिंसाचाराला स्थळ काळ वेळेचे बंधन आढळत नाही. आज देश संस्कृती धर्म सामाजिक किंवा आर्थिक स्थळ या सर्व बंधनाच्या पलीकडे कौटुंबिक हिंसाचार अस्तित्वात असलेला दिसतो. कौटुंबिक हिंसाचारामुळे समाजातील अनेक स्त्रियांचे संसार उध्वस्त झालेले दिसून येतात यामुळे समाजातील कुटुंब व्यवस्थेवर देखील याचा परिणाम झालेला दिसून येतो.

संशोधन पद्धती: शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर तथ्य संकलन केलेले आहे. विश्लेषणात्मक पद्धतीने या विषयाची मांडणी केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. कौटुंबिक हिंसाचाराचे कायदे समजून घेणे.
2. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कारणांचा शोध घेणे.
3. कौटुंबिक हिंसाचारावर उपाय शोधणे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी भारतीय समाजामध्ये विविध कायदे करण्यात आले. या कायद्याच्या माध्यमातून कौटुंबिक हिंसाचार कमी व्हावा ही अपेक्षा असताना देखील विविध कायदे असताना देखील भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या एका कुटुंबापूर्ती मर्यादित न राहता तिने सामाजिक स्वरूप धारण केले आहे. यामुळे भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यावर उपाययोजना करण्यासाठी भारतीय समाजामध्ये विविध कायदे करण्यात आले. या कायद्याच्या माध्यमातून कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले जातात. परंतु आजही ही विविध कायदे फक्त कागदावरच दिसून येतात. यामध्ये अंमलबजावणी होत असताना काही पळवाटा दिसून येतात. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. कौटुंबिक हिंसाचारावर धोरणात्मक उपाययोजना करणे ही काळाची गरज आहे. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम: कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी तयार करण्यात आलेले कायदे खालील प्रमाणे

१) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम २००५: या कायदानुसार कुटुंबातील स्त्रिया आणि वयाच्या १८ वर्षाखालील मुलांवर होणाऱ्या हिंसाचारास प्रतिबंध करणाऱ्या वैधानिक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडलेली कोणत्याही जातिधर्माची स्त्री व १८ वर्षाखालील मुले संरक्षक अधिकार्याकडे किंवा पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करू शकतात.

२) भारतीय दंड विधान कायदा १८६०: या भारतीय दंड विधान कायदानुसार जेव्हा समाजामध्ये सामाजिक विषमता किंवा एखाद्या गुन्हा घडत असेल तेव्हा स्त्री-पुरुष विषमता यांच्या विरोधात गुन्हा नोंद करून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी या कायद्याची निर्मिती झालेली आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात या कायदानुसार गुन्हा नोंद केला जाऊ शकतो.

३) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१: हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ नुसार जेव्हा एखाद्या मुलीच्या आई-वडिलांकडून मुलाचे आई-वडील किंवा नातेवाईक पैशाची किंवा वस्तूची मागणी करित असतील तेव्हा हुंडा प्रतिबंधक कायदानुसार त्यांच्यावर कायदेशीर कार्यवाही केली जाऊ शकते. परंतु असे कार्यवाही करणारे मुलींचे आई-वडील खूपच अल्प प्रमाणात दिसून येतात. यामुळे या कायद्याची अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

४) सती प्रथा विरोधक कायदा १८८७: भारतीय समाजाचा विचार केला असता असे दिसून येते की, भारत कृषी प्रधान देश आहे. तसा असतो पुरुषप्रधान देखील देस आहे. यापूर्वी जेव्हा एखाद्या पुरुष मरण पावेल त्यावेळेला त्याच्या पत्नीने देखील त्याच्यासोबत सती गेले पाहिजे. अशी संस्कृती होती. परंतु सती प्रथा कायदानुसार यावर बंधने आणली गेली. यावरून असे लक्षात येते की तत्कालीन परिस्थितीमध्ये स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागत होते.

५) स्त्रियांचे अक्षील प्रदर्शन विरोधी कायदा १९८६: स्त्रियांचे अक्षील व्हिडिओ रेकॉर्डिंग करून त्यांचा शारीरिक व मानसिक छळ केला जात असे. परंतु या कायदानुसार यावर बंधने आणली गेली व सामाजिक समानता निर्माण करण्यासाठी सामाजिक धोरण आखण्याचा प्रयत्न केला

गेला. दिवसेंदिवस कायद्यांमध्ये वाढ होत आहे परंतु कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी होत नाही.

६) घटस्फोट कायदा १९६९.: पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना घटस्फोट घेण्याचे देखील स्वातंत्र्य नव्हते परंतु १९६९ च्या कायदानुसार हे स्वातंत्र्य देण्यात आले. सामाजिक परिवर्तन होण्यासाठी सामाजिक धोरण निर्मिती केली गेली. यानुसार महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार आणि शारीरिक हिंसाच्या यातून मुक्त करण्यासाठी घटस्फोट कायदा १९६९ करण्यात आला. त्यानुसार कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी व्हावे असा प्रयत्न होत आहे.

७) कुटुंब न्यायालय कायदा १९८४: या कायदानुसार कौटुंबिक हिंसाचार कमी व्हावा म्हणून हा कायदा करण्यात आला. यामुळे कुटुंबात होणारा शारीरिक, मानसिक, आर्थिक छळ कमी झाला असे प्रमाण दिसून येत असले. तरी कुटुंब न्यायालयामध्ये आजही अनेक स्त्रिया स्वतःहून जात नाहीत. असे दिसून येते. यामुळे भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाच्या वाढत आहे असे स्पष्ट होते.

कौटुंबिक हिंसा :

कौटुंबिक हिंसा सर्वसामान्यपणे जी हिंसा कुटुंबात किंवा जवळच्या नात्यांमध्ये घरच्या घराच्या आत होते ती हिंसा म्हणजे कुटुंबिक हिंसा होय. कौटुंबिक हिंसा पूर्वीही अस्तित्वात होती आणि आजही अस्तित्वात आहे परंतु तिचे स्वरूप दिवसेंदिवस वाढत आहे असे आणवारीनुसार दिसत दिसून येते. कौटुंबिक हिंसा वाईट आहे घाण आहे त्यामुळे कोणीही संवेदनशील किंवा सुजाण व्यक्ती त्याचे समर्थन करणार नाही. शिवाय काळाच्या संदर्भात कौटुंबिक हिंसेचा विचार करताना फक्त स्त्रीवादी किंवा पुरुषवादी अशा संकुचित दृष्टिकोनातून विचार करून चालणार नाही. इंडियन पिनल कोड ce(३७) पत्नीचा छळ ३०४ (ब) हुंडाबळी या कलमांमुळे कौटुंबिक हिंसाचार समस्येकडे लक्ष केंद्रित झाले आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे:

१) पुरुषप्रधान संस्कृती: भारत जसा कृषीप्रधान देश आहे. तसाच पुरुष प्रधान संस्कृती असलेला देखील भारतीय समाज आहे. म्हणून भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

२) सामाजिक दृष्टिकोन: पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांकडे बघण्याच्या सामाजिक दृष्टिकोन म्हणजे “चूल

आणि मूल” इतकाच ठेवण्यात आला आहे म्हणून कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

३) **आर्थिक परावलंबित्व:** भारतीय समाजामध्ये आर्थिक व्यवहार हे सर्व पुरुषांकडे आहेत म्हणून स्त्रियांना आर्थिक प्रावलंबित्व स्वीकारावे लागत आहे. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

४) **अशिक्षितपणा:** भारतीय समाजामध्ये पुरुषांच्या प्रमाणात स्त्रियांच्या शिक्षणाचा स्तर निम्न आहे. हे एक महत्वाचे कारण भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचा वाढ होण्यासाठी दिसून येते.

५) **कमकुवत कायदे:** कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी भारतामध्ये अनेक विविध कायदे करण्यात आले. परंतु त्या कायद्याची अंमलबजावणी होत नाही. म्हणून भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

६) **धार्मिक आणि सांस्कृतिक कर्मकांड:** भारतीय समाजामध्ये धार्मिक आणि सांस्कृतिक कर्मकांड करण्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

७) **सामाजिक रूढी परंपरा:** पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे सर्व सामाजिक प्रथा आणि परंपरेने पुरुषांना उच्च दर्जा देण्यात आला आहे. तर स्त्रियांना निम्न दर्जा देण्यात आला आहे. यामुळे भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

८) **शैक्षणिक विषमता:** कुटुंबामध्ये मुलांच्या शिक्षणाकडे ज्या प्रमाणात लक्ष दिले जाते त्या प्रमाणात मुलींच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले जात नाही. यावरून असे दिसून येते की, भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक विषमता आहे.

९) **आर्थिक विषमता:** आर्थिक उत्पादनाचे सर्व मार्ग हे पुरुषांकडे असतात तर स्त्रियांकडे आर्थिक उत्पादनाचा कोणताही मार्ग नसतो. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे असे दिसून येते.

१०) **प्रसार माध्यमांची भूमिका:** भारतीय समाजातील प्रसार माध्यमे देखील पुरुषांना शक्तिशाली तर स्त्रियांना कमकुवत दाखवतात यामुळे स्त्रिया ही आबला आहे. असा प्रचार आणि प्रसार करण्यात आला. यातूनच कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

११) **लैंगिक विषमता:** कुटुंबामध्ये सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच लैंगिक विषमतेचे धडे शिकवले जातात. यामुळे लैंगिक विषमता निर्माण होते. यातूनच पुढे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत जाते.

१२) **अंधश्रद्धा:** कुटुंबामध्ये अंधश्रद्धेचे बळी हे सर्वाधिक स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे आणि शैक्षणिक कमकुवत असल्यामुळे अंधश्रद्धेला बळी पडून “पती हाच परमेश्वर” असे मानून कुटुंबात होत असलेले कौटुंबिक हिंसाचार स्त्रियांनाकडून लपवले जातात. यामुळे अंधश्रद्धा हे एक कौटुंबिक हिंसाचाराचे महत्वाचे कारण आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारावर उपाय

१) **कौटुंबिक समानता:** कुटुंबामध्ये सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होण्याचे धडे दिले पाहिजेत. यामुळे कुटुंबात सामाजिक समानता निर्माण होईल आणि या सामाजिक समानतेमुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होईल.

२) **सामाजिक समानता:** पुरुष-प्रधान संस्कृतीमुळे निर्माण झालेला सामाजिक दृष्टिकोन बदलणे काळाची गरज आहे. सामाजिक आणि मानसिक दृष्टिकोनातूनच स्त्रियांना सामाजिक दर्जा देण्यात यावा. सामाजिक दर्जा समान असल्यावर कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल.

३) **आर्थिक समानता:** कुटुंबामध्ये पुरुषांप्रमाणेच उत्पादनाच्या साधनावर स्त्रियांची देखील समान हक्क देण्यात यावेत. यामुळे स्त्रिया आर्थिक सक्षम बनतील व सक्षम स्त्रियांवर कौटुंबिक हिंसाचार होणार नाहीत.

४) **शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार:** कुटुंबामध्ये मुलांप्रमाणेच मुलींच्याही शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे. त्याचप्रमाणे शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करणे. ज्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार निर्मूलन होईल व कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी होईल.

५) **सामाजिक प्रथा आणि परंपराचे पालन न करणे:** स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण करणाऱ्या सामाजिक प्रथा आणि परंपराचे पालन न करता संविधानिक धोरणात्मक स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणाऱ्या कायद्याचे पालन करणे महत्वाचे आहे.

६) **धार्मिक आणि सांस्कृतिक कर्मकांड न करणे:** कुटुंबामध्ये धार्मिक आणि सांस्कृतिक कर्मकांडे न करणे. ज्यामुळे कुटुंबामध्ये स्त्री-पुरुष समता निर्माण होईल. आणि या विषमतेमधून कौटुंबिक हिंसाचार वाढू लागेल. यामुळे कुटुंबामध्ये धार्मिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमात स्त्रियांना समान दर्जा देणे महत्वाचे आहे.

७) **शैक्षणिक समानता:** भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक समानतेच्या माध्यमातून स्त्रियांना आर्थिक समानता निर्माण करण्याची गरज आहे. कारण शैक्षणिक समानते

शिवाय आर्थिक समानता निर्माण होणार नाही. यामुळे शैक्षणिक समानता आणि आर्थिक समानता ही काळाची गरज आहे.

८) **महिला संरक्षक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी:** भारतीय समाजामध्ये महिला संरक्षण कायदा आहे. परंतु हे कायदे कागदावरच न ठेवता त्याची प्रत्यक्ष कृतिशील अंमलबजावणी करण्यात यावी.

९) **लैंगिक छळ प्रतिबंधात्मक उपाय:** सामाजिक धोरण ठरवत असताना लैंगिक छळ प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून स्त्री-पुरुष समानता आणि कौटुंबिक दर्जा स्त्रियांना समान देण्यात यावा.

१०) **अंधश्रद्धा निर्मूलन:** कुटुंबामध्ये अंधश्रद्धा, परंपरा यांच्या माध्यमातून होणारे कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी अंधश्रद्धा निर्मूलन कायद्यांचा वापर करण्यात यावा.

११) **लैंगिक समानता:** भारतीय समाजामध्ये असलेली लैंगिक विषमता कमी करण्यासाठी सामाजिकरण्याच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातूनच कुटुंबामध्ये लैंगिक समानता निर्माण करणे काळाची गरज आहे.

शिफारशी:

1. अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी उपाय करावेत.
2. सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच कुटुंबात स्त्रि-पुरुष समानता निर्माण करावी.
3. महिला संरक्षक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

सारांश:

भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विविध समस्या दिसून येतात. भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचार आणि सामाजिक धोरण याची तुलना केली असता असे दिसून येते की, भारतीय समाजामध्ये संविधानिक कायदे आणि सुशासन हे सर्व स्त्रियांच्या बाजूने असले तरी सामाजिक दृष्टिकोनामुळे स्त्रियांना आजही कौटुंबिक हिंसाचाराचा बळी दिला जात आहे. कौटुंबिक हिंसाचारामुळे भारतीय समाजाची प्रतिमा मलिन झालेली दिसून येते. भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. या कुटुंबिक हिंसाचारामुळे भारतीय समाजातील स्त्रियांना विविध समस्या निर्माण झाल्याचे दिसून येत आहेत. या समस्यांचा शोध घेतला असता वरील कारणे आणि उपाय भारतीय समाजातील कुटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी आवश्यक आहेत असे लक्षात येते. भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी करणे ही काळाची गरज आहे यामुळे भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचार कमी होऊन एका परिवर्तनवादी व सुसज्ज समाजाची निर्मिती होईल यामुळे वरील उपायांची अंमलबजावणी होणे आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची :

- ✦ आगलावे, प्रदीप. २०११. भारतीय समाज संरचना आणि समस्या-श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ जागतिक आरोग्य परिषद २००५.
- ✦ कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम २००५.
- ✦ लोटे, रा.ज. २००७. भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या. पिंपळापुणे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.